

Пазаабрадавая лірыка

Пазаабрадавая лірыка – з’ява культуры новага часу.

У пазаабрадавых песнях даследчыкі вылучаюць песні пра каханне, сямейна-бытавыя і сацыяльна-бытавыя.

Песні пра каханне.

Асаблівай змястоўнасцю і лірызмам характарызуюцца беларускія народныя песні пра каханне. Н.С.Гілевіч назваў лірыку кахання ў фальклоры адной "з самых прыгожых, самых светлых і самых пяшчотных старонак". І адной "з самых жыццяздольных".

"Мінаюць і аддаляюцца дзесяцігоддзі, мяняюцца эпохі, чала-вечтва выходзіць на ўсё больш высокія рубяжы навукова-тэхнічна-га прагрэсу, а складзеныя сто ці, можа і дзвесце гадоў назад гранічна простыя радкі пра каханне не старэюць, не трацяць ак-туальнасці і наўздзіў патрапляюць сваім эмацыянальным ладам і настроем адгукнуцца на самыя патаемныя зрухі ў душы сучаснага чалавека"¹, - трапна адзначыў Н.С.Гілевіч.

Галоўныя героі любоўных песень - дзяўчына і хлопец. Вобраз дзяўчыны, увасоблены народам, паўстае ў надзвычайным паэтычным характэве: яна надзяляецца здольнасцю на глыбокія пачуцці, вызначаецца вернасцю ў каханні, маральнай чысцінёй, высакароднасцю, сумленнасцю, працавітасцю. Даверлівая і справядлівая ва ўзаемаадносінах да каханага, яна часам сустракаецца з ашуканствам і здрадай, што выразна раскрываецца у шэрагу беларускіх песень.

Розныя гістарычныя эпохі адбіліся на змесце песень пра каханне: у іх адлюстравалася становішча дзяўчыны і хлопца, іх залежнасць ад волі паноў-прыгоннікаў і бацькоў у часы прыгоннага ладу, адносная свабода ў каханні і ў шлюбе ў наступныя гады.

Мастацкая чароўнасць вобразаў, чысціня пачуццяў закаханых абмалёўваецца яркімі фарбамі, супастаўленнямі з прыроднымі з’явамі, маляўнічымі карцінамі пейзажу, якія садзейнічаюць больш глыбокаму адлюстраванню перажыванняў герояў. Як і ў іншых народных песнях, тут шырока выкарыстоўваецца псіха-лагічны паралелізм, персаніфікацыя, напрыклад, у песні "Ой, рабіначка", з якой прывядзем урывак:

-Ой, рабіначка,
Ты зялёная,
Ой, калі ж ты ўзышла,
Калі вырасла?

-Я вясной ўзышла,
Летам вырасла,
На высокі цярам
Пахілілася.

-Ой, дзяўчыначка,
Ты прыгожая,

Дзе ты, красна, расла,
Гадавалася?

-Я у мамкі расла,
Гадавалася,
Як вішэнька ў саду
Красавалася...

Даследчык беларускіх народных песень пра каханне І.К.Цішчанка слухна заўважыў адлюстраванне ў іх многіх жыццёвых праблем.

"Песні пра каханне - цэлы комплекс узаемаадносін, у іх, як у фальклоры, скрыжваліся самыя розныя сямейна-бытавыя і грамадскія праблемы - звычайна-прававыя, сацыяльныя, маральныя, філасофскія, этычныя і эстэтычныя. Аднак самым вышэйшым прынцыпам, які рэгуляваў узаемаадносіны паміж маладымі зака-ханымі людзьмі, заставалася народная мараль, якая ўвабрала ў сябе ўсё лепшае, што выходзіла ў чалавеку ідэалы добра, высакародства і справядлівасці."³

Менавіта паводле народных ідэалаў лірычная гераіня характарызуе свайго мілага ў песні "Няма цвету сільнейшага"⁴, у якой прыгажосць хлопца сімвалізуе "сіньвасілёчак". У сінтаксічным паралелізме супастаўляецца сінць васілёчак, як "сільнейшая" (больш лагічна - "сінейшая") кветка з мілым дружочкам дзяўчыны, у вернасці якога яна ўпэўнена ("Няма друга вярнейшага //Як мілы дру-жочэк"). Яго воблік абмалёўваецца пяшчотным параўнаннем ("Сядзіць сабе за столікам, //Як сін галубочэк") і апісаннем адзення ("На ём світа шоўкам шыта, //Боцікі казловы"... і г.д.), што значна павышае прывабнасць вобраза.

Сярод разнастайных па тэматыцы песень, галоўнай лірычнай гераіняй у якіх паўстае дзяўчына, прыцягваюць увагу песні з міфа-лагічнымі ўяўленнямі аб долі, красе як антрапаморфных або анімістычных істотах. Характэрнай у гэтых адносінах з'яўляецца песня "Кругла-мала балоцечка":

Кругла-мала балоцечка,
Там хадзіла малодзечка.
Да хадзіла, напявала,
Сваю красу засявала.

-Расці, расці, краса мая,
Тонкая, высокая,
Каранём глыбокая,
Лісцейкам шырокая.

А калі ты не вырастеш,
Дык я цябе з каранём вырву,
Дык я цябе з каранём вырву
Ды праз плот перакіну.

Няхай цябе валы з'ядуць,

Няхай цябе коні стопчуць.
Валы з'ядуць палавыя,
Коні стопчуцьвараныя...

Асаблівай эмацыянальнай узрушанасцю вылучаецца лірычная гераіня ў песнях пра няшчасную долю, недабраную пару. Дзяўчын-ка з адчаю гатова ахвяраваць жыццём. У песні "Ой, пайду я каля рэчак" яна зайздросціць усяму жывому ў свеце, хто мае пару ("Ка-чар качку паганяе, //Кожна сабе пару мае") і з горыччу і крыўдай бядуе: "А я ў Бога адна ў кары, //Што не маю сабе пары. //Ой, я на іхпадзіўлюся //Ды й аб каменьзраб'юся". Яе будуць "спамінаці":

Тую дзеўку спамінаці,
Што з кахання ўміраці.

У блізкай па зместу да гэтай песні "Па садочку пахаджаю" прычынай адсутнасці ў дзяўчыны пары называецца божая кара: не даў Бог долі. Яна таксама ў распачы гатова разбіцца аб камень, "драбней маку" рассыпацца:

Няхай людзі тое знаюць,
Што без долі паміраюць.

Доля дзяўчыны ў песнях пра каханне часцей за ўсё нешчаслівая. У некаторых выпадках лірычная гераіня імкнецца адшукаць сваю долю і ўздзейнічаць на яе, але ўсе намаганні марныя. У песні "А у садзе каліначка" маці пасылае дачку "каліну ламаці". Характэрна, што каліна спагадліва схіляецца да дзяўчыны. Яна ж звяртаецца да долі як да антрапалагічнай істоты:

"Дзе доля падзелася?
А дзе я радзілася -
Там долл ўтапілася,
А дзе я купалася -
Там доля засталася".
Адгукніся ты, доля,
Пасярэдзіне мора,
Адгукніся ты,друга,
Пасярэдзіне луга.

Менавіта сваё няшчасце дзяўчына абумоўлівае ліхой доляй. Напрыклад, у песні "Ці свет, ці світае" гераіня папракае любіма-га, які яе пакідае: "Ці ж я не такая //Ды як тая другая? //Я й харошая, я й прыгожая - //Толькі доля ліхая"...⁹ Шукае сваёй долі і маладая казачка ў песні "Зялёны дубочак, чаго пахіліўся?", але не знаходзіць яе ў чыстым полі, не здолелі злавіць яе і рыбалоўцы ("Не злавілі долю, злавілі шчуку-рыбку. //Шчука-рыба йграе, са-бе пару мае, //Да й я маладзенькі доленькі не маю"...).

Шчаслівая доля ў песнях пра каханне - узаемнае каханне, якое завяршаецца шлюбам. Аб гэтым і марацьдзяўчына і хлопец - галоўныя героі песень, багатыя унутраны свет якіх, душэўныя перажыванні і пачуцці з мастацкім майстэрствам дасканала раскрываюцца ў народных песнях.

Нярэдка ў песнях дзяўчына не скрывае ўсёй глыбіні сваіх пачуццяў да хлопца і прызнаецца яму. У песні "Сядзіць голуб на дубку" дзяўчына просіць любімага параіць ёй "зелля, каб скарэй забыці яго". Яна пагаджаецца піць зелле, якое раіць хлопец, але ўпэўнена, што тады забудзе яго, як вочы

заплюшчыць, г.зн., як памрэ. У песні выкарыстаны сінтаксічны паралелізм, у якім незвычайна супастаўляюцца малюнкi: голуб і галубка; хлопец і дзяўчына. Часцей за ўсё ў песнях супастаўляецца каханне адной і другой пары, тут жа іх узаемаадносіны не асацыіруюцца.

Многія песні пра каханне будуюцца не на паралелізме, а на іншых традыцыйных прынцыпах народнай паэтыкі. У песні "Па бару хаджу", напрыклад, апавядальная частка аб збіранні гераіняй ягад, у выніку чаго яна "памачылася, урасілася ... пазябла дужа", змяняецца эмацыянальнымі зваротамі да сонейка "жаркага" абагрэць яе, да ветрычка "буйненькага" абсушыць яе, да міленькага - "пажалець" яе, пакуль будзе жыва, не забудзе, а калі памрэ - будзе плакаць...

Любы разгляд народных песень не можа перадаць усёй паэтычнай прыгажосці адлюстравання ў іх вобразаў закаханых, іх па-чуццяў. Любоўныя песні вызначаюцца надзвычайнай мастацка-цю, мілагучнасцю. Не выпадкова беларускія і рускія кампазітары шырока выкарысталі іх у сваіх апрацоўках (Тэраўскі, М.Анцаў, М.Аладаў, М.Чуркін, А.Багатыроў, В.Залатароў, І.Кузняцоў, І.Любан, П.Падкавыраў, Г.Пукст, В.Яфімаў, Я.Цікоцкі, А.Копасаў, А.Сапожнікаў, Г.Лабачоў, А.Свешнікаў і многія іншыя). "Цеплыня, сардэчнасць, задушэўны лірызм беларускіх народных песень пра каханне з даўніх часоў звярнулі на сябе ўвагу пра-фесіянальных музыкантаў"¹³, - слухна заўважыла даследчыца беларускага народнага меласу С.Г.Нісневіч.

Другаснае жыццё песень у апрацоўках кампазітараў, іх вялікая папулярнасць у беларускага, рускага і іншых народаў - яркае сведчанне іх змястоўнасці і высокага паэтычнага характа.

Сямейна-бытавыя песні.

У пазаабрадавай народнай лірыцы значнае месца займаюць сямейна-бытавыя песні, якія, як лічаць даследчыкі, узніклі паз-ней за абрадавыя і песні пра каханне. Разам з тым многія сямейна-бытавыя песні генетычна ўзыходзяць да каляндарна- і сямейна-абрадавых як па зместу, так і па мелодыі. Яны страцілі сувязь з абрадамі і пачалі выконвацца ў любы час.

Некаторыя тэмы песень пра каханне развіваюцца ў сямейна-бытавой лірыцы. Асабліва шырокае адлюстраванне атрымала тэма долі-шчасця, бяздолля, нядолі - няшчасця, гора, бяды. У сямейна-бытавых песнях пераважае паказ ліхой, няшчаснай долі жанчыны ў замужжы: у чужой сям'і, дзе да яе ваража ставяцца свякруха, свёкар, дзевяр, муж. У песні "Як пайдзі я ў крыніцу" няшчасную долю сімвалізуе палын - "горкая трава, //Хто ідзець - палын ірвець, //Палын горкая трава"¹. У другой песні: "Ой, па-лын, палын, трава горкая, //Долечка мая яшчэ горшая"².

Паэтычна вобразна раскрываецца становішча жанчыны ў чужой сям'і з дапамогай дасціпнага параўнання ў песні "Ой ты, мілы мой, дружына мая":

А маё жыццё, як у полі трава,
Як у полі трава, на траве раса:
Сонейка ўзыдзе - раса адпадзе,
Так маё жыццё марно прападзе.

Выразна характарызуецца доля маляўнічымі эпітэтамі ў розных песнях

пра жыццё дзяўчыны (жанчыны) у шлюбе: доля добрая, ліхая, худая, горкая, нешчаслівая. У некаторых песнях доля паўстае ў выглядзе персаніфікаванай міфалагічнай істоты. У песні "Парадзіла мяне мама ў правадную нядзелю" лірычная гераіня папракае маці, што дала ёй ліхую долю. Яна хоча пазбавіцца ад яе і вядзе прадаваць, але "людзі знаюць, што ліхая (доля), не хочучь купляць". Цікава, што доля паводзіць сябе, як чалавек: кладзецца спаць, патрабуе есці. Адзінае выйсце для жанчыны: утапіць долю. Але намаганні жанчыны марныя, доля яе папярэджвае:

-Ой, хоць жа ты мяне ўтопіш, я не ўтаплюся,
Як ты прыйдзеш хусты мыці - за рукаў я ўхаплюся.⁴

Становішча ў чужой сям'і найбольш выразна раскрываецца пры супастаўленні з ранейшым жыццём у родных бацькоў.

Таленавіта выкарыстоўваюцца пры гэтым антытэза, параўнанні: "...Расла я ў мамкі; //Як сад на пагодзе... //Як сад на пагодзе, //Як вішанька ў гародзе... //Адала мяне мамка //За сіняе мора... //За сіняе мора, //У вялікае гора..."⁵

Ва ўзаемаадносінах з нявесткай выразна раскрываюцца харак-тэрныя рысы свякрухі і свёкра, якія ў большасці песень неўзлюблілі яе. Свякруха жорстка здэкуецца з нявесткі, прымушае працаваць ад цямна да цямна, груба звяртаецца да яе: " - Уставай, нявест-ка, //Бадай ты не ўстала!.. //Ой, маўчы, нявестка, //Не раздзімай губы: //Як вазьму палена, //То павыб'ю зубы..."⁶ Не лепш адносіцца да нявесткі і свёкар: ён не дае ёй адпачыць, іранічна "гаворачы":

-Спі, шэльма, спі,
Спі, не рабі:
І цяляткі не поены,
І кароўкі не доены,
Спі, шэльма, спі,
Спі, не рабі!

Нярэдка ў песнях свякруха патрабуе ад сына біць жонку, і ніхто яе не ратуе. У песні "Мужык жонку катуе", напрыклад, свякроўка дае сыну качалку, каб ён біў жонку, і ён паслухмяна выконвае загад. Не выратаўвае яе і свёкар, які падаў сыну палку; не паспачуваў і дзевяр - не дайшла да яго сумлення і сэрца просьба: "Дзевярочак-браточак, паратуй ты мяне, маладу", - ён падаў бра-ту рэмень з такім жа прыгаворам, як і яго папярэднікі: "-Бі, бра-ток, бі, бі, навучай"... І толькі залувіца кінулася брату ў ногі з заклікам:

Кінь, браток, біць, кінь навучаць
-Мне самой гэтага не мінаваць.

Жорсткія здзекі мужа з жонкі паказваюцца ў многіх песнях у розных сітуацыях. Жанчына скардзіцца на несправядлівыя адносіны да яе мужа: "...Я ж яму кашыцу з маслам, //А ён мяне паломнікам ляснуў... //Я ж яму ды кашуліцу шыю, //А ён мяне кулаком у шыю. //Я ж яму рэчы ні паўрэчы, //А ён мяне кулаком у плечы..."

З вялікім паэтычным майстэрствам адлюстроўваецца ў песнях жыццё жанчыны з мужам-п'яніцай. Некаторыя з гэтых песень узніклі ў той час, калі існаваў рэкруцкі набор, што вынікае са зме-сту твора: жанчына "не раз, не два

праз акенца ўцякала //Да й не раз, не два пад страхою начавала...", таму і запісала "п'яніцу ў сал-даты". Забралі "п'янічаньку ў набор", але жонка баіцца, каб не ўцёк:

Ой, не жаль жа мне, што п'яніцу ўзялі, Ой, жаль жа мне, што нямоцна звязалі. Баронь, Божа, развязацца, уцячэ, Ён жа маё бела ліцо пасячэ...

У шматлікіх сатырычна-гумарыстычных песнях п'яніца-муж трапляе ў камічнае становішча: ён прапівае "каня варанога", "ідзе дамоў па другога", "прапівае коніка з аброткаю, прыходзіць дамоў за намёткаю" і г.д. У песні "Захацела мяне маці за харошага аддаці" бацька аддаў дачку за п'яніцу, ён п'е "нядзелю. П'е п'яніца друіую"... Знаходзіць яго жонка ў карчме: даведваецца, што ён: "Прапіў каня і сядло, //Прапіў усё сваё дабро, //Прапіў хату і святліцу, //Сушыў мяне, маладзіцу. //Прапіў каня і карову, //Прыбіў мяне, чарнаброву, //Прапіў грошы, серабро, //Прапіў усё маё дабро. //Прапіў штаны і сарочку, //А сам стаіць у куточ-ку"... Пашкадавала п'яніцу кума:

Абабралася кума

-Штаны й сарочку дала,

Штаны й сарочку дала,

Вывела із сорама.

-Ідзі, кумок, дадому,

Не хваліся нікому.¹¹

Значна менш бытавала песень, у якіх муж кахае, шкадуе жонку і заступаецца за яе, абараняе ад ліхой свякрухі, жорсткага свёкра: "...-Не журыся, жоначка //Мая маладзенькая: //Я коніка напасу, //Я вадзіцы прынясу, //Я свайму бацьку //Я ўсё угаджу"¹², - сучышае муж жонку, якой свёкар дае непасільныя для яе за-данні.

Часам на загады маці біць жонку муж імітуе расправу з ёю, хаця на самой справе шкадуе і кахае яе. У гэтых адносінах характэрна песня "А шумела, гудзела сасоначка ў бару". На папрокі маці, чаму ён не б'е жонку, муж "павёў жонку ў клеці, //Як стаў жану біці, //Як стаў навучаці. //А не біў жа па плечыках, //А па голых сценачках, //А не біў жа па жонушцы, //А па бела падуш-цы. //-А крычы, жана, душа, //Кабы маці пачула, //А хвала та-бе, Божа, //Што жаны не калечыў, //Сваю мамку пацешыў".¹³

Яшчэ менш песень, у якіх муж прама адмаўляецца выконваць загад маці біць жонку. Ён катэгарычна прырэчыць ёй:

-За што мне сваю жынку біці?

Яна ўмее ўсё дзела рабіці,

Яна ўмее шыці да бяліці,

Яна ўмее прасці і ткаці,

Яна ўмее свёкру наравіці.

Востра крытыкуецца ў народных песнях здрада мужа або жонкі (часцей за ўсё у сямейна-бытавых песнях здраджвае муж). На папрокі жонкі муж нярэдка прызнаецца, што пакахаў другую жанчыну, напрыклад, у песні "А на гары соўнейка": " -Адступ, адступ, мілая, //Не нада ты мне: //Ёсць у мяне мілая,

//Лепш за цябе. //А звара вчэрэчку - //Смачней за цябе, //Пасцеле пасце-лечку
-//Мягчэй за цябе, //Скажа яна словачка - //Вярней за ця-бе. //Ляжа яна спатачкі
-//Бліжэй за цябе"¹⁵. Падобнае прызнанне робіць муж і ў песні "Выйду за
вароты - махі ды балоты"¹⁶; а ў песні "А ў бары сасна тонка вырасла" жонка з
усёй душой ставіцца да мужа, на світанку, калі ён вяртаецца ад другой, яна
выходзе, за ручаньку "ўводзе", а яе "мілы не дбае, ён другую мае". Ён груба
адказвае ў пасцелі, калі жонка просіць павярнуцца да яе. Каб сем раз
пацалаваць яго:

-А бадай ты, міла, таго не даждала.

Каб ты маё ліцо сем раз цалавала.

Зрэдку ў песнях і нявестка мяняе адносіны да свякрухі з не-навісных да
спагадлівых. Але гэта здараецца тады, калі свякруха памірае пасля праклёну
яе нявесткай, якая прагла стаць гаспадынькай ў хаце. Але "пасыпаліся ...дзеткі
дробныя. Няма часу ў карчомку хадзіці, //Няма за што гарэлачку піці..." Стала
нявестка на магільніку "святковачку будзіць":

-Устань, устань, мужыкова маці,

Памажы мне гора гараваці.

Памажы мне гора гараваці,

Памажы мне дзетак гадаваці.

-Ой, не ўстану я, мужыкова маці,

Ой, не памагу гора гараваці,

Ой, не памагу дзетак гадаваці,

Бо не ўмела мяне шанаваці.

Сярод разнастайных па зместу сямейна-бытавых песень вылучаюцца
творы аб благім мужу, за якога часцей за ўсё выдавалі замуж без згоды
дзяўчыны. Нярэдка здаралася, што дзяўчына не толькі не адчувала да яго
пачуццяў любові, але і раней не бачыла. Тэма шэрагу песень - шлюб маладой
жанчыны са старым мужам. Да таго ж у песні "Ох, ізвіўся палын і з травой"
апавядаецца не толькі пра шлюб старога з маладою, але і пра яго п'янку ("Ідуць
людзі з поля з гараня, //А мой мілы з карчмы з гуляння"). У распачы жанчына
просіць бацьку прадаць паўбочкі пшаніцы і выкупіць яе ад п'яніцы. Аднак
бацька не можа выкупіць яе ад ліхога мужа-п'яніцы нават калі прадасць
"коніка, другога"¹⁹. Наадварот паводзяць сябе стары муж і маладая жонка ў
песні "Ой, звіўся баркун і з травой": муж прадуе ў полі, а жонка гуляе ў
карчме.²⁰ Здзе-куецца жанчына з мужа "недаростка": звязвае яму ручкі-ножкі,
каб не мог "наругацца"²¹, прывязвае яго "да сасны ачыма, да сябе плячыма"²²,
адносіць яго звязанага ў чыста поле, а праз тры тыдні пераконваецца, што яе
"недаростка ваўкі з'елі"²³. Драматызм узае-маадносін такой пары
раскрываецца па-рознаму яшчэ ў многіх песнях. Увогуле тэматычная
разнастайнасць сямейна-бытавых пе-сень такая ж бязмежная, як само жыццё
ў сям'і. Ахарактарызаваныя намі песенныя сюжэты - толькі частка багатых
зместам беларускіх народных песень, але і з гэтых прыкладаў відаць шырыня
адлюстравання ў песнях сямейнага жыцця і побыту беларускага народа.

Сацыяльна-бытавыя песні.

З усіх відаў пазаабрадавай лірыкі пазней узніклі сацыяльна-бытавыя песні. У адрозненне ад песень пра каханне і сямейна-бытавых змест многіх сацыяльна-бытавых песень дазваляе з пэўнай доляй дакладнасці вызначыць час іх узнікнення (напрыклад, пахо-джанне рэкруцкіх песень звязана з увядзеннем рэкруцкага набору, г. зн. не раней 1699г., калі Пётр 1 выдаў указ аб рэкрутчыне і па-жышцёвай службе салдата, заменены ў 1793 г. на 25-гадовую службу, пазней - яшчэ на больш кароткі тэрмін).

Сацыяльна-бытавыя песні дыферэнцыруюцца на рэкруцкія і салдацкія, казацкія, антыпрыгонніцкія, чумацкія, бурлацкія (батрацкія), прымацкія.

Рэкруцкія і салдацкія песні амаль не разлічаюцца, таму што рэкрут (навабранец) становіўся салдатам і павінен быў верна служыць цару і айчыне. Рэкруцкі набор праводзіўся па нараду: ад пэўнай колькасці сялянскіх душ або двароў браўся рэкрут (з 250 душ або дваццаці сялянскіх двароў, у залежнасці ад часу набору). Для маладога хлопца служба ў царскім войску была цяжкай павіннасцю: ён разумеў, што развітваецца з сям'ёй, нявестай назаўсёды, а калі вернецца, то мала каго застане. Таму развітанне з рэкрутам суправаджалася плачам, галашэннямі. Існавала вялікая сацыяльная несправядлівасць пры выбары рэкрута з сельскай абшчыны, што яскрава адлюстравалі народныя песні. Бага-тыя заўсёды маглі адкупіцца ад набору ў войска. Не жадаючы ісці на пажышцёвую салдацкую катаргу, хлопцы спрабавалі ўцячы, схавацца, але іх лавілі, закоўвалі ў кайданы і везлі як злачынцаў на пункт прыёму навабранцаў. У многіх рэкруцкіх песнях падра-бязна адлюстроўваецца практыка набору. Соцкі і воіт у песні "У нашага караля" раяцца паміж сабой, "каго ў рэкруты аддаць":

Дзе чатыры - падзялілі,

А дзе пяць - не узяць,

А дзе тры - там пайшлі,

А дзе два - там няма.

А ў удоўкі адзін сын,

Ён у рэкруты спасобен (у другіх варыянтах: "І той выйшаў пад аршын").

У рэкруты, такім чынам, трапіў самы абяздолены селянін. Драматычна паказаны ў той жа песні працэс набору: "маладзец", прызначаны ў навабранцы, спрабаваў уцячы, але яго "ўзялі, назад рукі звязалі, за фурманкаю паслалі". Пасля горкага развітан-ня павезлі хлопца да прыёму і нягледзячы на тое, што "рэкрут меры не дайшоў", яго забралі: "Барын з сумаю прыйшоў, //Рэкрут меруперайшоў...//Памінай, маці, якзвалі. //Не вярнуцца маладцу, //Як каменню з калодцу".

У песні "Ой, у лесе пры дарозе" дэталёва адлюстроўваецца не толькі парадак прыёму ў рэкруты, стрыжка-брышцё яго, але і душэўныя перажыванні навабранца, нараканні на маці

-Чаму, мамка, не ўтапіла,

Як ты мяне нарадзіла?

Чаму з печы не сапхнула

І ручак, ножак не звiхнула?

Вот пастрыглі, вот пабрылі,
Да прыёму падвадзілі.
Адзін крыкнуў: "Рост жа пяты!"
Закрычалі ўсе: "Пракляты!"
Закрычалі, запісалі
Да й на Сібір адаслалі...

Не менш горкія перажыванні маці, бацькі, жонкі, родных, якія развіталіся з навабранцам. Яны добра разумелі, што надзеі на яго вяртанне марныя, што выразна адлюстравалася ў шэрагу песень. На пытанне, калі сын будзе госцем, навабранец адказвае:

"Якусеняхна памосце, травіца выросце", або: "Вазьмі, маці, пя-ску жменю... //Пасей, маці, на каменню...//Як той пясок жытам будзе...//Тады твой сын з войска прыйдзе".⁴

Рэкрут добра разумее, што яго чакае на службе ў войску, але судышае маці і бацьку: "Не плач, маці, ні айцец, //Я ж не адзін маладзец... //Нас пагоняць, павядуць, //Па казармахразашлюць, //Нам вінтовачкі дадуць". У гэтай і ў многіх іншых песнях ён вы-казвае негатыўныя адносіны да вайсковай службы:

Лепей дома хлеб аўсяны,
Чым на вайне пытляваны.
Лепей дома з грабелькамі,
Чым на вайне з шабелькамі.
Лепей дома цэпам стукаць,
Чым на вайне муштраў слухаць.

Пашыранай тэмай салдацкіх песень з'яўляецца тэма гібелі салдата. У некаторых песнях ён "тры войскі збівае", а на чацвёртым геройскі пагібае. У песні "Было ў маманькі да тры дочанькі" па салдату смуткуюць людзі, прырода:

Плакалі бабушкі, цела мыючы,
Плакалі малодушкі, яго радзячы,
Плакалі малойчыкі, дом яму робячы.
Іржаў сівы конік, яго везучы,
Кракаў чоран воран, за ім летучы.
Вяроўкі стагналі - ў яму спускалі,
Зямліца стагнала: на ёй стаўлялі.

У іншых варыянтах "конікі стогнуць, цела везучы", "саколікі свішчуць, за ім летучы", "кукавала зязюля", "шчабяталі ластаўкі", "стагнала дарожачка, яго дзержачы", "стагнала зямелечка, ў яму кладучы", "салаўі спяваюць, за ім летучы"; "хорці скавычуць, за ім бегучы" і г.д. Нярэдка, паміраючы, салдат просіць каня дабегці да маці і сказаць, што ён "ажаніўся: пабраў жонку-падалянку - ў чыстым полі жоўту ямку, пабраў жонку-валыначку - ў чыстым полі магілачку"⁷. Размова паміраючага салдата з персаніфікаваным канём, смерць як шлюб - папулярныя дэталі ў салдацкіх песнях ("...Занясі ты, мой конь, айцу, мацеры паклон, //Не скажы ж ты, мой конь, //Што я ўбіты ляжу, //А скажы ж ты, мой конь, што жанаты хаджу. //Ажаніла мяне //Куля быстрая, //Абвянчала мяне шабля войстрая"⁸).

Характэрна, што ў песнях па-рознаму адлюстроўваецца рэакцыя маці. сясцёр і жонкі на гібель салдата. Яны ўвасабляюцца ў птушак, прылятаюць на магілу і садзяцца: адна ў "галовачках", другая - "у ножачках", "трэцяя пала да на сэрцайка". Гэта адпаведна: маці. сёстры, жонка:

Маці плача - аж рэкі цякуць,

Сястра плача - аж лужы стаяць.

Жана плача - улыбаецца,

На другога спадзяваецца (у некаторых варыянтах: "Жана плача - расы няма").

Часам замест салдата ў песнях на той жа сюжэт фігуруе казак, асабліва на тэму: гібель героя. **Казацкія песні** таксама былі папулярнымі на Беларусі. Па свайму паходжанню яны старэйшыя за салдацкія (складзены ў XVI - XVII стст.) Л.С.Мухарынская адзначыла, што ў Беларусі фарміраваўся ў той час новы песенны пласт "з своеасаблівай стылістыкай - казачай харавой песні"⁹.

Пра наяўнасць беларускіх казакаў, іх жыццё, дзейнасць, удзеле ў антыфеадальнай барацьбе слухна напісала Г.А.Пятроўская ў манаграфіі "Беларускія сацыяльна-бытавыя песні" (1982. С.26 - 45). Героі казацкіх песень гераічна змагаліся за свабоду супраць са-цыяльнага і нацыянальнага прыгнёту. Многія песні перайшлі з Украіны, але набылі шмат адметных беларускіх нацыянальных рыс, выкарысталі беларускія традыцыйныя вобразна-выяўленчыя сродкі. Характэрны ў гэтых адносінах песні пра гібель казацкага есаула Нестара Маразенка, якому прысвечаны ўкраінскія і бела-рускія песні. Сярод казацкіх песень бытавалі балады ("У чыстым полі снег ідзець", "Аз-пад лесу, лесу цёмнага", "Эй, у Амэрыцы, а ў Амэрыцы случылася бяда", "Эй, у Слуцку-горадзе, эй, у Слуцку-горадзе"¹⁰). Асабліва багатая ў гэтых песнях сімволіка, якая садзейнічае больш глыбокаму раскрыццю душэўнага стану герояў. Шырока выкарыстоўваецца псіхалагічны паралелізм, гіпербалізацыя, персаніфікацыя і іншыя мастацкія прыёмы і сродкі.

Сацыяльныя адносіны асабліва востра адлюстроўваюцца ў **антыпрыгонніцкіх песнях**. У томе БНТ "Сацыяльна-бытавыя песні" да іх аднесены ў адпаведным раздзеле некалькі жніўных песень, якія звычайна разглядаюцца ў летнім цыкле каляндарна-абрадавых песень. Гэтыя песні амаль не звязаны з абрадамі, таму правамерна аналізаваць іх і ў пазаабрадавай лірыцы. Антыпрыгонніцкія ма-тывы ярка адлюстроўваюцца ў іншых песнях гэтага раздзела. З песні "Не плач, маё дзіцятка" паўстае антыпатычнае аблічча тыпа прыгнятальніка-войта: "на татку, на мамку // Ён бізун нясе. // У тым бізуне // Скураты увіты, // На тым бізуне // Слёзкі паліты. // Тыя слёзкі крывавыя // Зсэрца раненага".¹¹ Нібы ў адказ на здзекі войта ў песні "Ой, Васілька, Васілёк" герой яе радуецца не з-за нейкай асаблівай прыемнай навіны ("Ці не жонка радзіла, // Ці кароўка цяліла"), а таму, што "войта-дабрадзея" хваробка ўхапіла. // Крычыць-вые "дабрадзея", // Ёрзае на печы, // Ёрзае на печы, дрыгае нагамі". Але герой песні не толькі не спачувае войту-"дабрадзею", а праклінае яго:

Ой, сашлі ж ты, Божа,

Войціку здароўя:

Прыдбаў яму веку
Крычаць-ёрзаць на пячынцы
Ды без адпачынку.
Можа ж, нашы слёзанькі
Трохі перасохнуць,
Можа ж, нашы ручкі-ножкі
Троху адпачынуць.

Праклён пану гучыць у песні "Бадай пану ў дварэ страшна": "Бадай пана не схавалі, //Каб сабакі разарвалі, //Пахавалі пры даліне, //Ды каб па ім ваўкі вылі! //Бадай пана громы ўбілі, //Як мы ручкі патамілі!"¹³ У другой песні таксама праклён : "Няхай паны з прыгонамі //Ў хваробе сканаюць"¹⁴. Нянавісцьда паноў у песнях аб прыгоне найбольш востра і дасціпна выказваецца ў сатырычнай форме, нярэдка іранічна-саркастычнай, як напрыклад у песні "Ой, ляцела паншчына". "Паншчына", нібы жывая істота, ляцела "аж горы трасліся", на просьбу "акунома" вярнуцца адмовілася: "Трэба было шанаваць, //Як сардэнька свое... //Нагай-кай не біці..."¹⁵ Антыпрыгонніцкія песні, як і іншыя сацыяльна-бытавыя, маюць вялікае пазнавальнае значэнне: мы даведваемся аб бяс-праўным становішчы сялян, іх адносінах да паноў і прыганятых: непрымірымай нянавісці да іх.

Блізкія па сацыяльнай вастрэні адлюстравання рэчаіснасці з'яўляюцца **бурлацкія, батрацкія і прымацкія песні**. Бурлацкія і батрацкія песні ў беларускай вусна-паэтычнай творчасці па зместу не адрозніваюцца, таму што наёмных работнікаў-батракоў у Беларусі называлі бурлакамі. Бурлацкімі песнямі называлі і тых работнікаў, якія цягнулі на лямках баркі, баржы ўверх па рэках пад рытмічныя воклічы і песні. Такія песні называліся і стругоўскімі.¹⁶ Бурлацкія песні больш актыўна бытавалі у Расіі.

У песнях бурлакоў і батракоў адлюстроўваецца цяжкае і бяспраўнае іх становішча ў грамадстве, бедны побыт, слабы сацыяльна-ны пратэст. У многіх песнях, першыя радкі якіх пачынаюцца з пытання "Дзе ж ты, бурлак, валачыўся" выяўляецца, што ён "па полі валачыўся, дай па пояс намачыўся, па дарогах натаміўся", але пасля цяжкай працы яго нават не пакармілі. У адной з песнях бурлак з адчаю праклінае бацьку і маці: "Ой, ты маці, мая маці, //Нашто мяне нарадзіла, ... //Бурлаком мяне хрысціла?"

У многіх песнях выказваецца думка, што нікому так цяжка не бывае, як бурлаку маладому: гаспадары адказваюць яму ў харчаванні, але не паспеў ён легчы спаць, як гаспадар падымае яго гнаць у поле валы. Аб цяжкасцях працы бурлака (батрака) відаць з наступнага ўрыўка з песні "А нікому, не такому...":

Бурлак арэ, паганяе,
Аж пот вочы залівае, ...
Бурлак матку праклінае:
-Як ты мяне бела мыла,
Чаму тады не ўтапіла?
Як ты мяне спавівала,
Чаму долі не давала?

Жыццё батракоў, наёмныхработнікаў адлюстроўваецца ў песнях, якія раскрываюць невыносную цяжкасць працы і мізэрнасць аплаты за яе. "Да не дай жа мне, Божа, служэбнага хлеба", - гаворыць гераіня аднаіменнай песні. У другой песні сцвярджаецца, што наёмны хлеб - хлеб слёзны: "хто яго ўкусіць, той плакаці мусіць", а таўшчыня кавалка хлеба, які адразае батрачка: "з кляновы лісточак".

Па сацыяльнай накіраванасці блізкія да батрацкіх прымацкія песні. Прымак, па сутнасці часцей за ўсё быў батраком у сям'і жонкі і такі ж бяспраўны. Працаваў без ніякай аплаты, пераносіў здзекі гаспадароў - бацькоў жонкі. Нездарма ў многіх песнях сцвярджаецца: "А хто ў прымах не бываў, той гора не знае". Пасля цяжкай працы на полі яго прымушаюць выконваць самую цяжкую і брудную работу ў хаце і гаспадарцы. Але яму не дзякуюць за шчырую працавітасць, а несправядліва папракаюць за дрэннае аранне і інш. Як і батрак, прымак скардзіцца на сваю ліхую долю.

Разгляд пазаабрадавай лірыкі мы заканчваем кароткай характарыстыкай чумацкіх песень. У даследчыкаў сацыяльна-бытавых песень не было адназначнай думкі аб наяўнасці на Беларусі чумацкага промысла і адпаведнага бытавання чумацкіх песень.

Існаванне чумацкага промыслу на тэрыторыі Беларусі даказалі М.Я.Грынблат у манаграфіі "Беларусы: Нарысы паходжання і этнічнай гісторыі" (1968, С. 204 - 206) і Г.А.Пятроўская ў кнізе "Беларускія сацыяльна-бытавыя песні" (1987, С.92 - 115) і ахарактарызавалі іх. Слова "чумак", па сведчанню ўкраінскага фалькларыста А.І.Дзя, паходзіць ад старажытнарускага "чум" - скураная або драўляная пасуда або "коўш" для перавозкі солі. Чумацкія песні больш распаўсюдзіліся на Украіне, дзе і промысел быў больш развіты. Але чумакі з Украіны вазілі соль і ў Беларусь і адначасова перадавалі свае песні, якія былі ўспрыняты беларускімі чумакамі і праз іх бытавалі не толькі ў асяроддзі чумакоў. Гэтыя песні набылі нацыянальныя рысы і таксама, як і ўкраінскія, адлюстравалі нялёгкую працу чумакоў. Дарога ў Крым за соллю была не толькі цяжкай, але і небяспечнай, таму сям'я заўсёды развіталася з чумаком з сумам, плачам. У песні "Да пашоў чумак у дарогу" пры развітанні "малы дзеткі плачуць, ацец-матка тужыць". А ў песні "Захмурнела сем пар валоў сівых" хворы чумак прадчувае сваю гібель і звяртаецца да таварыша, каб ён пахаваў яго пад "белай бярозаю, кудою чумакі ідуць", і яны яго будуць памінаць. Смерць на чужбіне заўсёды лічылася самай цяжкай, асабліва калі ў чумака заставаліся маладая жонка і дробныя дзеткі, як у песні "Забалеў казак". Смерцю чумака заканчваецца многія песні. У іх адлюстроўваюцца перажыванні яго самога пры развітанні з таварышамі, гора і смутак жонкі, маці. У песні "Ой адзін жа чумачэнька" маці пераўвасабляецца ў зязюленьку, пры-лятае на магілу сына, гаворыць: "Ку-ку! Падай, падай, мой сыночак, хоць правую руку". Нябожчык у песні адказаў: "Ой, рад бы я, маці, //Абедзве падаці, //Навярнулі сырой зямлі, - //Не магу падняці".

Правамернае абагульненне тэматычнага зместу і каларытнага вобраза чумака зрабіла Г.А.Пятроўская: "Заднаго боку, гэта абяз-долены, бяспраўны,

забіты працаўнік, вымушаны пераносіць голад, холад, небяспеку у час сваіх нялёгкіх паездак. Здругой, чумак - гэта моцны, мужны і смелы чалавек, здольны пастаяць за сябе, даць адпор сваім ворагам. Нягледзячы на тое, што ў жыцці чумака было больш цяжкага і смутнага, чым вясялага, у чумацкіх песнях адлюстраваліся і аптымізм народа, вера ў лепшае будучае, у перамогу справядлівасці".

Некаторыя чумацкія песні захаваліся ў памяці народа да сённяшніх дзён і запісаны многімі фалькларыстамі.

Такім чынам, рэкруцкія, салдацкія, казацкія, антыпрыгонніцкія, бурлацкія, батрацкія, прымацкія, чумацкія песні адлюстравалі рэаліі жыцця: нялёгкую працу абяздоленых працаўнікоў, сацыяльную няроўнасць і пратэст супраць несправядлівасцей у грамадстве. Для ўсіх гэтых разнавіднасцей песень характэрна тэматычная разнастайнасць і агульнасць асобных сюжэтаў. Сацыяльна-бытавыя песні актыўна ўплывалі на свядомасць народа, выходзілі ў народ нянавісць да эксплуатацыйнага ўладаря.

Узнікшыя пазней за іншыя віды народнай лірыкі сацыяльна-бытавыя песні адрозніваюцца сваім стылем, вобразнасцю, своеасаблівасцю выкарыстання традыцыйных прыёмаў, мастацкіх сродкаў выразнасці вуснай паэтычнай творчасці. Традыцыйнасць трапіла спалучаецца ў гэтых песнях з навацямі, якія ўвасобіліся ў іх пад уплывам літаратуры і навішых з'яў у духоўнай культуры народа.